

N.P.HƏŞİMOVA

doktorant

e-mail: nargiz.hashimova@azmiu.edu.az

:https://orcid.org/0000-0002-0216-4784

Azərbaycan Universiteti
(Bakı şəh., C.Hacıbəyli küç., 71)

10.62021/0026-0028.2025.4.071

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB MƏSƏLLƏRİN YERİ

Xülasə. Məqalədə müasir dilçilikdə atalar sözləri və zərb məsəllər araşdırılır. Atalar sözləri barədə müxtəlif dilçilərin fikirləri verilir və onlar əsasında atalar sözlərinin tərfi, izahı yazılır. Məqalədə qeyd edilir ki, atalar sözləri sabit ifadələr olduğu halda, məsəllərdə bəzi qrammatik dəyişiklik ola bilər. Hər iki terminin bir-birini əvəzləyici kimi istifadəsindən daha çox, yanaşı işlədilməsi məqbul sayılır. Dildə istənilən mətnin yaranmasında, formalaşmasında frazeologiyanın, onun sahələrinin mühüm rolu olması məlum olduğu kimi, atalar sözlərinin mətn daxilində işlədilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə eyni zamanda yazılır ki, atalar sözləri mətnlərdə mənəvi nəticələrin əks olunmasına səbəb olur.

Açar sözlər: atalar sözü, dilçilik, məna, alınma, xarici, frazeologiya

Atalar sözü və ya zərb məsəllər sağlam düşüncə və ya təcrübə əsasında qəbul edilən həqiqəti ifadə edən sadə, ənənəvi deyim kimi tanınır. Atalar sözləri çox vaxt məcazi xarakter daşıyır və formul dilinin nümunəsi olur. Atalar sözü və ya məsəl ifadəsi, atalar sözünə oxşar və şifahi ənənə ilə ötürülən şərti deyim növüdür. Fərq ondadır ki, atalar sözü sabit ifadədir, məsəl isə kontekstin qrammatikasına uyğun dəyişikliklərə icazə verir [1, s.7].

Araşdırmalar göstərir ki, atalar sözləri hər hansı bir fikri canlı, mənalı, obrazlı və hətta konkret formada ifadə etmək üçün işlədilir. Keçən əsrin 60-cı illərində atalar sözlərinə fərqli yanaşmalar mövcud idi. Bəzi dilçilər atalar sözlərinin dil statusunu qəbul etmir, bəziləri isə onların frazeoloji vahid olması qənaətində idi [2, s. 138]. Bu münasibət hazırda da özünü büruzə verir. Bəzi dilçilər iddia edirlər ki, atalar sözləri frazeologiyanın tərkib hissəsidir, bəziləri isə bu fikri tam şəkildə dəstəkləmir. Bir neçə alim də vardır ki, məsələn, İ.V.Arnold, A.V.Kunin, N.M.Şanski, A.Qurbanov, M.Adilov və G.Yusifov və digər alimlər isə bu cür sözlərin leksik tərkibini və strukturunu nəzərə alaraq, onların frazeologiyaya aid olduqlarını iddia edirlər.

Müşahidəmiz göstərir ki, bu fikirlərdə iki fərqli münasibət vardır: birincisi odur ki, atalar sözləri “kollektiv xalq yaradıcılığının nəticəsi olur və folklor aforizmi kimi nəzərdən keçirilir; digər tərəfdən də ədəbi aforizmlərin parametraya cərgəsinə keçmələri güman edilir. Lakin demək olar ki, atalar sözlərinin heç də hamısı folklor aforizmi deyildir, onların bir çoxu məhz qədim və orta əsr dini və ədəbi məxəzlərindən yayılıb məşhurlaşmış, bəlkə də, müəyyən qədər modifikasiyaya uğrayaraq müəllifdən və mənbədən uzaqlaşmışdır. Məsələn, U.Şekspirin “Yuli Sezar” əsərindən yayılmış “*Cowards die many times before their deaths*” (hərfən: “Qorxaqlar ölməzdən qabaq çox ölürlər”, yəni: “Qorxaq adam ölənə qədər yüz dəfə ölüb dirilir”) ifadəsi A.V.Kuninin lüğətində *atalar sözü* kimi verilmişdir.

Atalar sözləri və idiomatik məna daşıyan digər cümlə tipli ifadələr “kommunikativ frazeoloji vahidlər” adlandırılır [3, s. 48]. V.D.Uşakov atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, ibarələri, idiomları “frazeologiyanın tədqiqat obyektini” hesab edir [4, s. 116]. Belə fikir də vardır ki, “frazeologizmlərə elə atalar sözü və məsəllər daxil olur ki, onların leksik tərkibləri daimidir, bütöv məna ifadə edir, nominativ səciyyəlidir, cümlələrin tərkibində mürəkkəb bir üzv kimi

çıxış edir” [5, s.216]. Dediymiz kimi, bəzən atalar sözü və zərbi-məsəllər eyniləşdirilir və ya mahiyyətcə eyni birləşmələr kimi götürülür, bəzən isə onların struktur əlamətləri haqqında ziddiyyətli fikirlər söylənilir. Məsələn, G.Məmmədova və K.Məmmədova yazırlar ki, atalar sözləri “mənalara və strukturlarına görə predikativ xarakterlidir, cümlənin struktur əlamətlərindən seçilmir”, lakin eyni zamanda da yazırlar ki, atalar sözü və məsəllərin hamısı struktur və funksiyaca eyni deyildir. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər; 2) kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər.

Atalar sözləri öz mənşəyinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1) Təmiz sırf olan, yaxud elə bilinən atalar sözləri:

New Lords, new laws (Yeni süpürgə yaxşı süpürür);

Fretting cares make gray hairs;

A man is as old as he feels, and a woman as old as she looks;

A wise man changes his mind, a fool never; A living dog is better than a dead lion.

Bu cür atalar sözləri həm milli realiləri əhatə etdiyinə görə, həm də milli dil-təfəkkür əlaqələrini əks etdirdiyinə görə digər iki qrupdan olan frazeologizmlərdən fərqlənir. Belə nümunələrdə “milli nişanəli leksik göstəricilər daha bariz şəkildə diqqəti cəlb edən xüsusi isimlər olur; burada daha çox antroponimlər, toponimlər, hidronimlər və etnonimlər atalar sözləri və zərbi-məsəllərin anlam və emosional-ekspressiv mərkəzini təşkil edir. Burada eyni zamanda xalqın məişəti, tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqəli olan tarixizmlər, arxaizmlər və s. kimi leksika da əsas rol oynayır. Milli əlamət və folklor xarakteri əks etdirmək də burada vacib əhəmiyyət kəsb edir [6, s. 9].

b) digər dillərdən götürülmə (alınma) atalar sözləri. Məsələn:

Hər Məcnun öz Leylasını tərifləyər (ərəb mənşəlidir);

Divarın da qulaqları var (ərəb mənşəlidir);

Moskva birdən-birə tikilməmişdir (rus mənşəlidir) və s. [7]

Bu cür atalar sözlərinin tərkibində bəzən onların yad mənşəli olduğuna işarə edən hansısa bir leksik vahid iştirak edir. Məsələn, yuxarıdakı nümunədə *Moskva* bu cür işarə funksiyasını yerinə yetirir.

c) beynəlxalq səviyyədə işlədilən atalar sözləri. Məsələn:

The dogs bark, but caravan goes on – İt hürər, karvan keçər – Собака лает, караван идет;

Dog does not eat dog (hərfən: “İt iti yeməz”) – *İt itin ayağını basmaz – Ворон ворону глаз не выклюет;*

People who live in glass houses should not throw stones to the people who live in stone houses – Özünün eybi olan başqasını qınamaz; qurunun oduna yaş da yanar; Люди, живущие в стеклянных домах, не должны бросать камни в людей, живущих в каменных домах.

V.Dal yazır ki, belə atalar sözlərinin üç və daha artıq dildə eyni məzmununda, eyni anlam mənalı qarşılığı olur [8, s. 128].

N.A.Filippovskaya özünün “Rus atalar sözlərinin sintaktik quruluşu haqqında” adlı namizədlik dissertasiyasında atalar sözlərinin sintaksisinə dair məsələlərdən bəhs etməklə bərabər, eyni zamanda şifahi xalq yaradıcılığı janrları və xüsusilə atalar sözlərinin leksikası haqqında da müəyyən fikirlər söyləyir. O göstərir ki, şifahi xalq yaradıcılığı dilinin müasir ədəbi dil nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsi dilçilik elmi üçün vacib məsələlərdən biridir. Çünki onun yaradıcısı və onu nəsillərdən-nəsillərə verən xalqdır, xalqın müxtəlif dialekt və şivələridir. Buna görə də bədii ədəbiyyatın dilinə nisbətən şifahi xalq yaradıcılığının dilində dialekt xüsusiyyətləri daha çoxdur [9, s.29]. Şifahi xalq yaradıcılığı dilinin canlı dillə daha çox yaxınlığı da bununla izah edilir.

Müəllif şifahi xalq ədəbiyyatının janr xüsusiyyətlərindən və bu janrların dilindən bəhs edərkən yazır: “Ümumxalq dilinin xüsusi forması olan, ümumxalq dilində ən yaxşı xüsusiyyətlərin xalqın yaradıcı sənətkarları tərəfindən işlənilməsi nəticəsində dilin milli xüsusiyyətlə-

rini əks etdirən bir forma kəsb etmiş olan şifahi yaradıcılıq dilini təfərrüatına qədər öyrənmək üçün ayrı-ayrı janrların dili öyrənilməlidir” [9, s.62]. O rus atalar sözünün dil nöqteyi-nəzərindən başqa xalq yaradıcılıq janrlarından fərqli xüsusiyyətləri üzərində ətraflı dayanır. Xüsusilə başqa janrlara nisbətən müasir dövr üçün atalar sözünün tərkibində arxaizmlərin, dialektizmlərin az olduğuna diqqəti cəlb edən müəllif yazır: “Bütün başqa şifahi xalq yaradıcılıq janrlarına nisbətən atalar sözünün dili arxaizmlərin, dialektizmlərin az miqdarda və canlı nitq ünsürlərinin olduqca çox miqdarda iştirak etməsi ilə səciyyələnir” [9, s. 40].

Rus atalar sözlərinin əsasən sintaksisindən bəhs etsə də, A.N.Şramm bu sözlərin leksikasına da müəyyən qədər toxunmalı olmuşdur. O göstərir ki, “atalar sözü nitqdəki vəzifəsinə görə bitmiş fikir bildirən və quruluşca cümlə quruluşuna malik olan sabit frazalardır, yəni frazeologizmlərdir” [10, s. 6].

V.P.Felitsina öz tədqiqatını bilavasitə atalar sözlərinin leksikasına həsr etmişdir. Müəllif rus atalar sözünün leksikasını iki böyük qrupda cəmləşdirir: ümumxalq rus dili leksikası və dialekt leksikası. O habelə, atalar sözünün lüğət tərkibində alınma sözlərin olduğunu təbii bir hal sayır və rus dilindəki bu vəziyyəti rusların vaxtilə Şərq və Qərblə apardığı ticarətlə izah edir. Bu əsərdə diqqəti cəlb edən bir cəhət də budur ki, burada “yalnız atalar sözlərinə məxsus olan sözdüzəltmə vasitələrindən” geniş bəhs olunur [11, s. 45].

Dilin leksik sistemində atalar sözünün yeri, mövqeyi məsələsi də dilçi-tədqiqatçıları çox məşğul edir. Bu sahədə S.Q.Qavrinin əsərləri diqqəti cəlb edir. “Bir frazeoloji anlayış kimi atalar sözü... öz yerini tapmalıdır”, – deyən müəllif göstərir ki, atalar sözünü frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil etmək daha məqsədəuyğundur. Çünki bunlar da “hər bir nitq aktı zamanı ayrı-ayrı sözlərdən təşkil olunmur, hazır şəkildə nitqə daxil edilirlər [12].

Belarus atalar sözlərinin leksikasıdan bəhs edən A.S.Aksomitov onların üç əsas leksik qrupdan təşkil olunduğunu müəyyənləşdirir. Birinci qrupa belarus dilinin əsas lüğət fondu və lüğət tərkibinə daxil olan sözlər aid edilir ki, bu sözlər müasir dildə də eyni mənada işlədilir. İkinci qrupa elə sözlər aid edilmişdir ki, bu sözlər atalar sözünə bir aforistik mənə gətirməklə yanaşı, fərdi şəkildə və obrazlılıq məqsədilə də işlədilir. Üçüncü qrupa “fazeoloji-bağlı mənası olan və metaforik işlənən” sözlər daxil edilir. Bu kimi sözlər “yalnız müəyyən qrup və ya məhdud qrup sözlərlə birlikdə işlənilib sabit birləşmələr təşkil edir” [13, s.17].

Müəllif atalar sözlərinin dilindəki sözləri işlənilmə dairəsinə görə iki qismə ayırır: məişət leksikası və ictimai leksika. Bu əsərdə atalar sözlərindən ədəbi dilə daxil olan bir sıra leksik və frazeoloji vahidlər haqqında maraqlı məlumat diqqəti cəlb edir.

Gürcü atalar sözləri dilçilik planında vaxtilə L.Lejava tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Burada atalar sözlərinin morfoloji, sintaktik, leksik və s. xüsusiyyətləri şərh və izah edilir. Müəllif göstərir ki, atalar sözləri xalqın həyat müşahidəsi nəticəsində meydana gəldiyindən, xalqın gündəlik həyat, əmək prosesləri, kənd təsərrüfatı alətləri, qohumluq münasibətləri, bitki və heyvan adlarını ifadə edən sözlər burada geniş miqyasda işlədilir.

Türk dillərinin də atalar sözləri son yarım əsrdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir.

R.Sarsenbayev “Qazax atalar sözləri və zərbi-məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı namizədlik dissertasiyasında atalar sözlərinin leksikasına dair yeni mülahizələr yürüdü. O göstərir ki, belə vahidlər bu və ya digər xalqın dilinin tarixi inkişafının məhsulu olmaq etibarilə, dildə əsrlər boyu baş vermiş leksik dəyişmələri özündə əks etdirir [14, s.11]. Müəllif qazax atalar sözlərinin leksikasına məxsus olan aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərir:

1. Müasir ədəbi dil üçün də məhsuldar olan söz və sözyaradıcı ünsürlər. Lakin belə sözyaradıcı ünsürlər müasir ədəbi dildə başqa leksik və qrammatik yolla söz yarada bilmir. Deməli, belə söz və sözyaradıcı ünsürlər müasir dil üçün öz ilkin söz yaradıcılığı forması etibarilə köhnəlmişdir. Hazırda bu ünsürlər yeni söz yaratmır;

2. Müxtəlif fonetik və morfoloji dəyişikliklərə uğramış sözlər;

3. Dildə istifadə dairəsi daralmış sözlərdir ki, belə sözlərdən ancaq atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə istifadə edilir.

R.Sarsenbayev belə nəticəyə gəlir ki, qazax atalar sözlərində neologizmlərə çox az təsadüf edilir ki, bu da atalar sözləri və məsəllərin keçmiş əsrlərin məhsulu olması ilə izah olunur. Yeni yaranmış atalar sözləri və məsəllər isə ümumxalq dilində işlənən sözlərin köməyi ilə düzəldiyindən, bunlarda yeni sözlərə az təsadüf edilir.

Qazax atalar sözlərinin yaranması yollarından bəhs edən tədqiqatçı bu sahədə üç əsas üsulun mövcud olduğunu qeyd edir:

1. Ümumtürk mənşəli atalar sözləri;
2. Əsl qazax atalar sözləri;
3. “Alınma” atalar sözləri.

Tatar atalar sözlərinin tədqiqatçısı R.Müzəffərov əsas diqqətini atalar sözünü folklorun başqa janrlarından fərqləndirməyə yönəldir və yazır: “Bizim zənnimizcə, atalar sözünü məsələrdən ayıraraq müstəqil bir janr kimi tədqiq etmək lazımdır” [14].

Göstərdiyimiz kimi, atalar sözlərinin dil sistemində yeri hələ də qəti şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi tədqiqatçılar atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edib bunlardan bir dil vahidi kimi bəhs edirlər. Bəziləri isə atalar sözlərini “dil sistemindən xaricdə” öyrənməyi təklif edir.

Atalar sözləri, zərbi-məsəllər frazeologiyanın növlərindən hesab edilir. Frazeologiyanın bütün növlərinin olduğu kimi, atalar sözlərinin də müasir dilçilikdə yeri vardır və onların özlərinin işlənmə xüsusiyyətləri mövcuddur.

Elmi yeniliyi. Bu məqalədə müasir dilçilikdə frazeologiyanın xüsusi sahəsi olan atalar sözləri və zərb-məsəllərə aid xüsusiyyətlərin araşdırılmasına ilk olaraq cəhd göstərilib.

Təbii əhəmiyyəti. Tədqiqatdan frazeologiyanın fərqli sahələrində atalar sözləri və zərb-məsəllərə aid aparılan araşdırmalarda, tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Elmi nəticəsi. Məqalənin elmi nəticəsi olaraq müasir dilçilikdə frazeologiyanın xüsusi sahəsi olan atalar sözləri və zərb-məsəllərin rolunun əhəmiyyəti təsdiq olunur.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. Əsərləri / M.Adilov, – Bakı: Nurlan, – c.1. – 2010, – 308 s.
2. Бондаренко, Г.В. Представление структуры текста как иерархической системы суперсинтаксических единиц // Текст и аспекты его рассмотрения. – М., – 1977, – с. 208-217.
3. Kunin, A.V. English-Russian Phraseological Dictionary / A.V.Kunin, – Moscow: Russky yazyk, – 1984, – 944 p.
4. Муратов, С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках / С.Н.Муратов, – М.: Изд-во вост. лит., – 1961, – 131 с.
5. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov, – Bakı: Maarif, – 1987, – 320 s.
6. Ясюкевич, Е.Н. Паремия как феномен языка: Образно-смысловой и модально-синтаксический уровни организации (на материале русских и английских пословиц и поговорок): // Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, – 2003, – 21 с.
7. Vəliyeva, N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət / N.Ç.Vəliyeva, – Bakı, 2006, – 460 s.
8. Булатов, М. Собирает человек слова / М.Булатов, В.Порудоминский, – М.: Детская литература, – 1966, – 224 с.
9. Филипповская, Н.А. О синтаксическом строе русских пословиц // Дис. ... канд. филол. наук. Казань, – 1955, – 149 с.
10. Шрамм, А.Н. Наблюдения над синтаксическим строением русских пословиц // Дис. ... канд. филол. наук. – М., – 1954, – 242 с.
11. Фелицына, В.П. Лексика русских пословиц: // Дис. ... канд. филол. наук. – Л.: 1951, – 145 с.
12. Гаврин, С.Г. Вопросы лексико-семантического и грамматического анализа в фразеологических единицах современного русского языка: // Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., – 1962, – 46 с.
13. Аксмитов, А.С. Лексика белорусских пословиц XIX века в связи с общей фразеологией: // Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., – 1958, – 50 с.
14. Сарсенбаев, Р. Лексико-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок // Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата, – 1961, – 28 с.

N.P.Hashimova

The Place of Proverbs and Sayings in Modern Linguistics**Summary**

The article examines proverbs and sayings in modern linguistics. The opinions of various linguists about proverbs are given and, based on them, a definition and explanation of proverbs are written. The article states that while proverbs are fixed expressions, proverbs may have some grammatical changes. It is considered acceptable to use both terms together rather than interchangeably. As it is known that phraseology and its areas play an important role in the creation and formation of any text in the language, the use of proverbs within the text is also of great importance. The article also states that proverbs cause the reflection of moral implications in texts.

Keywords: *proverb, linguistics, meaning, borrowing, foreign, phraseology*

Н.П.Гашимова

Место пословиц и поговорок в современной лингвистике**Резюме**

В статье рассматриваются пословицы и поговорки в современной лингвистике. Приводятся мнения различных лингвистов о пословицах и на их основе даются определения и объяснения пословиц. В статье утверждается, что, хотя пословицы являются устойчивыми выражениями, то в поговорках возможны некоторые грамматические изменения. Вместо взаимозаменяемого употребления этих двух терминов более уместным считается их параллельное использование. Поскольку известно, что фразеология и её разделы играют важную роль в создании и формировании любого текста в языке, использование пословиц в тексте также имеет большое значение. В статье также утверждается, что пословицы способствуют отражению нравственных выводов в текстах.

Ключевые слова: *пословица, лингвистика, значение, заимствование, иностранный, фразеология*

Rəyçi: filol.e.d., prof. İ.M.Tahirov

Redaksiyaya daxil olub: 23.09.2025